

СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕФЛЕКСІЇ ЯК СКЛАДНИКА ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті здійснено спробу визначити особливості рефлексії як одного з чинників формування духовних цінностей студентів вищих навчальних закладів. Автор доводить, що зміст процесу духовно-ціннісного самовизначення студентів ВНЗ має супроводжуватись низкою педагогічних заходів, спрямованих на активізацію рефлексійної діяльності. Наголошено на потребі залучення традиційних і пошуку нових методів стимулювання рефлексійного потенціалу особистості студента.

Ключові слова: рефлексія, рефлексійна діяльність, духовні цінності, мотивація, особистість, самовизначення, студентський вік.

Переосмислення пріоритетних завдань і змісту виховання студентської молоді зумовлено тим, що вища освіта – це стратегічний ресурс соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства, поліпшення добробуту, забезпечення національних інтересів, зміцнення міжнародного авторитету й формування позитивного іміджу нашої держави, створення умов для самореалізації кожної особистості. В означеному контексті особливої актуальності набувають проблеми формування духовних цінностей майбутнього фахівця. Адже, за визначенням академіка І. Д. Беха, “суб’єкт з розвиненою ціннісною системою є дійовим носієм моральних норм, на якого можна покластися іншій людині при розв’язанні власних духовно-практичних проблем, оскільки він знає, що є загальнозначущим, усталеним, вічним, а що – марнотним” [3, с. 19].

Формування духовних цінностей особистості студента – це важливий напрям удосконалення психолого-педагогічного процесу професійного навчання, який створює умови для того, щоб кожен фахівець мав активну життєву позицію, відданість обов’язку, сміливість, рішучість, відповідальність, порядність і чесність у стосунках між людьми, найвище розуміння соціальної значущості своєї діяльності у будь-яких ситуаціях.

Перехід до дорослості в людському суспільстві передбачає залучення особистості до оволодіння системою знань, норм і навичок, завдяки яким індивід може виконувати суспільні функції, нести соціальну відповідальність і створювати матеріальні та духовні цінності.

Український психолог Е. О. Помиткін зазначає, що духовні цінності – це вершинні досягнення людства й окремих його представників, що являють собою цілеорієнтовані ідеали для прогресивного розвитку особистості й цивілізації загалом. Психолого-педагогічні аспекти духовних цінностей – це особистісні якості високодуховної людини, які спонукають, регулюють її високодуховні вчинки, поведінку, є предметом її розвитку і саморозвитку, підготовки до нових вершинних досягнень – як суб’єктивних, для себе, так і об’єктивних, для людства [8, с. 132].

Формування духовних цінностей студента передбачає становлення відносно стійких психологічних утворень особистості (потреб, мотивів, інтересів, цілей, світогляду, ідеалів, переконань тощо) під впливом об’єктивних і спеціально створених для цього умов, коли дії та вчинки молодої людини в результаті багаторазових повторень стають звичними й визначають типову модель високодуховної діяльності та поведінки.

Духовні цінності мають емоційно-чуттєвий базис та зв’язок з інтересами, потребами, прагненнями, цілями, установками, ідеалами особистості. Їх неможливо уявити без таких психічних процесів, як мислення, пам’ять, емоції, почуття. К. А. Абульханова-Славська переконує, що провідною умовою, без якої розвиток аксіологічної сфери особистості неможливий, є наявність гармонії між свідомістю і почуттями. Саме розвинуті почуття становлять сенс життя людини і виступають основою для активних духовно-інтелектуальних пошуків [1, с. 40].

Одним із провідних чинників процесу формування духовних цінностей особистості виступає рефлексія, що являє собою аксіологічний самоаналіз мотивів і смислів навчально-професійної діяльності; осмислення своїх найцінніших рис характеру як важливих факторів ефективної навчально-професійної діяльності; самоусвідомлення образу “Я”, образу майбутньої професії, використання різноманітних інтелектуальних засобів самопізнання і саморегуляції; усвідомлення свого рівня професійної компетентності, рівня психологічних знань, умінь, власної ієрархії системи цінностей; рефлексія наявного і потрібного рівнів розвитку інтелекту та мислення; усвідомлення наявного і потрібного рівня розвитку комунікативних здібностей; рефлексивна інтроспекція особливостей свого типу вищої нервової діяльності і темпераменту [1, с. 41].

У дослідженнях А. В. Карпова рефлексія інтерпретується як мета – здатність, що входить в когнітивну підструктуру психіки, виконуючи регуляторну функцію для всієї системи,

а рефлексивні процеси – як “процеси третього порядку” (вважаючи процесами першого порядку когнітивні, емоційні, вольові, мотиваційні, а другого порядку – синтетичні та регулятивні). У його концепції рефлексія являє собою найвищий за ступенем інтегрованості процес; вона одночасно є способом і механізмом виходу системи психіки за власні межі, що детермінує пластичність і адаптивність особистості.

За такої інтерпретації рефлексія є синтетичною психічною реальністю, одночасно процесом, властивістю і станом. З цього приводу А. В. Карпов зауважує: “Рефлексія – це одночасно і властивість, унікально притаманна лише людині, і стан усвідомлення чого-небудь, і процес репрезентації психіці свого власного змісту” [5, с. 19].

Мету статті вбачаємо у визначенні особливості рефлексії як чинника процесу формування духовних цінностей студентів та конкретизації механізмів її активізації у виховному процесі ВНЗ.

В низці науково-педагогічних праць (О. В. Карпова, І. М. Семенова і С. Ю. Степанова) теоретично обґрунтовано і практично доведено думку про те, що у період здобуття вищої освіти в індивіда вже сформовано вміння здійснювати рефлексію – давати собі та своїм вчинкам об’єктивну оцінку, розуміти, як тебе сприймають інші. Для успішності дії механізму рефлексії індивід повинен не тільки мати знання про духовні цінності, а й уміти оцінювати їх дотримання.

Рефлексія виконує низку функцій:

- дає людині змогу свідомо планувати, регулювати і контролювати своє мислення (зв’язок із саморегуляцією мислення);
- дає можливість оцінювати не тільки істинність думок, але і їхню логічну правильність;
- рефлексія дає змогу знайти розв’язання завдань, які без її застосування не вирішуються.

У психологічній літературі існує чимало різновидів рефлексії. Водночас у вивченні проблем формування духовних цінностей на особливу увагу заслуговує особистісна рефлексія, позаяк саме вона досліджує власні вчинки суб’єкта, образи власного “Я” як індивідуальності.

Виділяють кілька етапів здійснення особистісної рефлексії:

- 1) переживання глухого кута й осмислення завдання, ситуації як нерозв’язних;
- 2) опробування особистісних стереотипів (шаблонів дії) і їх дискредитація;

3) переосмислення особистісних стереотипів, проблемно-конфліктної ситуації і самого себе в ній заново [4, с. 32–33].

Процес формування духовних цінностей студента в умовах вищої школи розуміємо як створення сприятливих психолого-педагогічних умов для самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення молоді та залучення її до духовно спрямованої навчально-виховної та перетворювальної діяльності. Означений процес вимагає рефлексії власної діяльності суб'єкта, що конкретизується у трьох основних формах залежно від функцій, які вона виконує в часі: ситуативна, ретроспективна і перспективна рефлексія.

Ситуативна рефлексія виступає у вигляді мотивувань і самооцінок, забезпечує безпосередню включеність суб'єкта в ситуацію, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається в певний момент (тобто, здійснюється рефлексія “тут і тепер”). Розглядається здатність суб'єкта співвідносити з предметною ситуацією власні дії, координувати, контролювати елементи діяльності відповідно до мінливих умов.

Ретроспективна рефлексія слугує для аналізу та оцінки виконаної діяльності, подій, що мали місце в минулому. Рефлексивна робота спрямована на повніше усвідомлення, розуміння і структурування отриманого досвіду, зачіпає передумови, мотиви, умови, етапи і результати діяльності або її окремі етапи. Ця форма може слугувати для виявлення можливих помилок, пошуку причини власних невдач і успіхів.

Перспективна рефлексія охоплює роздуми про майбутню діяльність, уявлення про час діяльності, планування, вибір найбільш ефективних способів, конструйованих на майбутнє.

Зміст внутрішньої сфери особистості ніколи не є простим віддзеркаленням зовнішньої сфери, оскільки вона створюється на основі власного досвіду людини, якого вона набуває завдяки виконанню різноманітних видів діяльності і трансформує у власні знання, переконання, мотиви поведінки, ціннісні орієнтації. Відмінністю внутрішньої сфери від зовнішньої є засвоєні способи діяльності, індивідуальний “образ” навколишнього середовища, самовизначення щодо нього і рефлексивно фіксований особистісний досвід. Тобто, внутрішні особистісні цінності не ізолюються у внутрішньому світі людини; вони є тими засобами, завдяки яким цей світ стає відкритим насамперед для іншої людини і до того, що її оточує.

Така “відкритість” реалізується через вчинки, які виконують не лише перетворювальну функцію щодо навколишнього світу, а й забезпечують перебіг певних інтеграційних процесів у внутрішній сфері індивіда. “Вливаючись в єдиний цілеспрямований життєвий потік, вони синтезують початково розрізнені особистісні цінності в цітку систему, приводять до цілісності особистості” [6, с. 13]. Укорінюючись у структурі самосвідомості особистості, ця система, своєю чергою, стає її морально значущим і відповідально активним настановленням, що є “єдиною соціокультурною основою перетворення внутрішніх можливостей особистості у реальність здійснюваних нею вчинків і ... поведінки загалом” [2, с. 26–27].

Рефлексія в означеному контексті інтерпретується як процес міркування особистості про узгодженість своїх вчинків з духовними цінностями. Це особлива діяльність, що може здійснюватися як за допомогою викладача або куратора, так і самостійно, у групових, парних, індивідуальних формах роботи. Рефлексія містить у собі й емоційний складник, що допомагає розвинути етичне мислення, сформуванню установки на здійснення моральних вчинків тощо. Зворотний зв'язок проводиться після рефлексії, що допомагає діагностувати як позитивні, так і негативні зміни у свідомості студента.

Структура рефлексії у роботі з формування духовних цінностей має охоплювати низку компонентів, а саме:

- з'ясування особистості самої себе у системі моральних учинків, що підлягають аналізу, синтезу;
- розуміння результатів власної поведінки у конкретних випадках, її наслідків для себе, близького оточення, суспільства;
- осмислення сутності й змісту духовних цінностей;
- оцінка й аналіз власних вчинків для вирішення окремої ситуації, що відбувається у певний момент;
- синтез знань і ідей для ухвалення рішення, що задовольняє такі позиції, як особистісне, соціальне, універсальне;
- оцінка ухваленого рішення й вибір відповідного вчинку.

Прикладом стимулювання до оцінювання й ухвалення рішення у виборі відповідного вчинку слугує серія запитань, що можуть бути запропоновані студентами під час години академ-наставника, бесід, дискусій, роботи проблемних гуртків тощо.

1. Який результат дійсно є можливим у такій ситуації?
2. Що саме треба зробити, щоб цей результат став реальним?

3. Яка допомога для здійснення вчинку мені необхідна?
4. Чи все у цій ситуації залежить тільки від мого вчинку?
5. Якою є моя персональна відповідальність за результат у цій ситуації?
6. Чому я сумніваюся в ухваленні рішення? Що мене зупиняє у виборі вчинку?
7. Що саме заважало мені обрати цей учинок раніше, у подібних ситуаціях?
8. Якщо я досягну мети, які позитивні зміни можуть відбутися зі мною як особистістю?
9. Як це вплине на якість життя близького оточення?
10. Як це вплине на духовний розвиток суспільства?

Одержані результати дадуть змогу визначити рівень рефлексії, на яку здатні студенти. А. В. Карпов вирізняє такі рівні рефлексії залежно від ступеня складності змісту:

- перший рівень – охоплює рефлексивну оцінку особистістю актуальної ситуації, оцінку своїх думок і почуттів у певній ситуації, а також оцінку поведінки в ситуації іншої людини;
- другий рівень передбачає побудову суб'єктом судження щодо того, що відчувала інша людина в тій же ситуації, що вона думала про ситуацію і про сам суб'єкт;
- третій рівень містить уявлення думок іншої людини про те, як вона сприймається суб'єктом, а також уявлення про те, як людина сприймає думку суб'єкта про самого себе;
- четвертий рівень охоплює уявлення про сприйняття іншою людиною думки суб'єкта з приводу думок іншого про поведінку суб'єкта в тій чи іншій ситуації [5, с. 244].

Результативність запропонованого способу значною мірою залежить від вибору методів, які залучив педагог для заохочення студентської аудиторії до рефлексії. Традиційними залишаються методи демонстраційного експерименту, драматизації, порівняння, створення проблемної ситуації, тренінгові вправи, мозковий штурм.

Вітчизняні і зарубіжні педагоги (Н. А. Коваль, М. В. Липман, В. А. Пономаренко) наголошують на важливості створення нових методів активізації рефлексії у процесі духовно-практичної діяльності студентів. До таких методів належать: метод синектики (удосконалений метод мозкового штурму, який дає змогу висловлювати критику під час оцінювання результатів групової роботи), моделювання, оцінного і порівняльного аналізу, рефлетренинг (вправи на підвищення здатності до рефлексії).

сії духовних цінностей; вправи з елементами ігровефлексії) [9, с. 50–51].

Отже, формування духовних цінностей у процесі професійного становлення неможливий без активізації рефлексії як провідного чинника осмислення людиною передумов, закономірностей і механізмів своєї діяльності, соціального та індивідуального способу існування; це вміння бачити себе очима інших людей, вивчати себе з різних сторін [1, с. 157]. Для студентів рефлексія є провідним чинником самопізнання і саморегуляції, що виступає в ролі механізму духовно-ціннісного самовизначення особистості.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у розробленні та експериментальній перевірці методик, спрямованих на діагностування здатності студентів до рефлексії власної системи духовних цінностей.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни : монографія / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості / Бех І. Д. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – К. : Либідь, 2003. – 278 с.
3. Бех І. Д. Особистісно орієнтоване виховання : наук.-метод. посібник / І. Д. Бех – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
4. Духовность и рефлексивность в становлении профессионала / под ред. Н. А. Коваль, И. Н. Семенова. – Москва ; Тамбов : ИРПТиГО; ТГУ, 1997. – 298 с.
5. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности : монографія / А. В. Карпов. – М. : Изд- во Института психологии РАН, 2004. – 326 с.
6. Липман М. В. Рефлексивна модель практики освіти / М. В. Липман // Шлях освіти. – 2005. – № 8. – С. 7–15.
7. Пономаренко В. А. Психология духовности профессионала : монографія / В. А. Пономаренко. – М. : ИАКМ, 1997.– 496 с.
8. Помиткін Е. О. Психология духовного розвитку особистості : монографія / Е. О. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с.
9. Семенов И. Н. Социально-психологические и акмеологические аспекты рефлексивности духовного развития будущего профессионала / И. Н. Семенов, А. В. Ставцев // Акмеология и социальная психология на рубеже XXI века / под ред. А. А. Деркача. – М. : РАГС, 2001. – С. 45–51.

В. В. Лаппо

Сущностная характеристика рефлексии как составляющей процесса формирования духовных ценностей студентов высших учебных заведений

Коломыйский институт ГВУЗ “Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника” (8 ул. Лысенко, Коломыя, Ивано-Франковская область, Украина)

В статье предпринята попытка определить особенности рефлексии как составляющей формирования духовных ценностей студентов высших учебных заведений. Автор доказывает, что содержание процесса духовно-ценностного самоопределения студентов вузов должно сопровождаться рядом педагогических мероприятий, направленных на активизацию рефлексивной деятельности. Отмечена необходимость в привлечении традиционных и поиска новых методов стимулирования рефлексивного потенциала личности студента.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивная деятельность, духовные ценности, мотивация, личность, самоопределение, студенческий возраст.

V. V. Lappo

The Main Characteristic of Reflection as Part of Formation of High School Students' Spiritual Values

Kolomyia Institute of the SHEE “Prykarpatkysi National University named after Vasyl Stefanyk” (8, M. Lysenka Str., Kolomyia, Ivano-Frankivsk region, Ukraine)

The article outlines the problem of reflection in the process of formation of students' spiritual values. Taking into account that spiritual values are high values of humanity, it is reasonable to assume that exactly at the personal level the production of spiritual values is possible. It should also be taken into consideration that spiritual values are originally produced at the subjective level of the personality, gradually increasing in its importance and eventually reaching the objective universal significance.

Under the formation of spiritual values we understand not compulsory external influence on the personality but creating conditions for its self-development, self-improvement, and involvement of students in spiritually oriented educational and transformative activity. Through this process the formed spiritual values are internalized into a student's personal qualities and have to manifest themselves in actions, behavior and activity of young people.

Personality spiritual values formation represents itself as the mechanism of interaction between components of a holistic pedagogical process, which envisages the implementation of strategies, tactics, and technologies

of formation of future specialists' highly spiritual qualities. Each of the components of the holistic process of spiritual values formation has a certain goal and load: targeted, meaningful, technological, reflexive and managerial.

During the learning process, the effective organization of understanding becomes more urgent as a basis of practical thinking, since the new generation needs to solve comprehensive modern problems. The paper has identified the function of reflection in the full process of constructive learning activity, mechanisms of reflection, and the importance of a reflexive position of personality in the process of self-development. The author argues of the need to find traditional and new methods of reflection for students.

Keywords: reflection, reflexive activity, spiritual values, motivation, personality, self-determination, students' age.

References

1. Abulkhanova-Slavskaia, K. A. (1991). *Strategiia zhyzni* [Life strategy]. Moscow: Mysl.
2. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti. Kn. 1: Osobystisno oriientovanyi pidkhd: teoretyko-tekhnologichni zasady* [Education of personality. Book 1: Personality-oriented approach: theoretical-technological bases]. Kyiv: Lybid.
3. Bekh, I. D. (1998). *Osobnistisno oriientovane vykhovannia* [Personality-oriented education]. Kyiv: IZMN.
4. Koval, N. A. & Semenova, Y. N. (Eds.). (1997). *Dukhovnost i refleksivnost v stanovlenii professionala* [Spirituality and reflexivity in formation of a professional]. Moscow, Tambov: Y'RPTy'GO.
5. Karpov, A. V. (2004). *Psikhologiiia refleksivnykh mekhanyzmov deiatelnosti* [The psychology of reflexive mechanisms of activity]. Moscow: Izd-vo Instituta psikhologii RAN.
6. Lypman, M. V. (2005). Refleksyivna model praktyky osvity [Reflexive model of education practice]. *Shliakh osvity*, 8, 7–15.
7. Ponomarenko, V. A. (1997). *Psikhologiiia dukhovnosti professional* [The psychology of a professional's spirituality]. Moscow: YAKM.
8. Pomytkin, E. O. (2007). *Psikhologiiia dukhovnoho rozvytku osobystosti* [The psychology of spiritual development of personality]. Kyiv: Nash chas.
9. Semenov, Y. N. & Stavtsev, A. V. (2001). Sotsyalno-psikhologicheskii i akmeologicheskii aspekty refleksivnosti dukhovnoho razvitiia budushhego professionala [Socio-psychological and acmeological aspects of the reflexivity of spiritual development of a future professional]. In Derkach, A. A. (Ed.), *Akmeologiiia i sotsyalnaia psikhologiiia na rubezhe XXI veka* (pp. 45-51). Moscow: RAGS.